

Matruška'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve “Lale Devri” Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme

*Feridun M. Emecen**

The Smaller Matryoshka Doll: An Evaluation of “Tulip Age” and the Period of Nevşehirli Damat İbrahim Pasha

Abstract ■ Since the proliferation of the “Tulip Age” as a concept by Ahmed Refik, the grand vizierate period of Nevşehirli Damat İbrahim Pasha (1718-1730) has been accepted as the beginning of the Ottoman modernization in the eighteenth century. There have been serious challenges against this newly formed paradigm which sees this period as a process of westernization and in this regard, the concept of “Tulip Age” has been questioned in the scholarly literature. In fact, this short period of the eighteenth century under the title of “Tulip Age” preserved its distinguished position with different readings and thoughts as a third stage in the Ottoman Classical Age. It was another issue that the evaluations of this period were overshadowed by the 1730 Revolt. This paper discusses whether we can understand this period as a pre-modernization of the Ottoman Empire or not; in this discussion various events of the period will be identified together with the “new mindset” of the period. This new mindset will be commented as the matryoshka dolls, to emphasize the stratification of the newly emerging ideas of the time. This paper was written for the 300. anniversary of 1718, the beginning of the period. Although it ended in 1730, the mindsets of this period had a certain continuity in the long course of the Ottoman westernization. Within this context, the paper reconsiders the concept of the “Tulip Age” and through analyzing the events of the time in a historical arc to support the emergence of the new mindsets in the Ottoman Empire. Besides, the paper argues that the Patrona Revolt (1730) was not a continuation of the crises since the seventeenth century, but rather it was a small-scale revolt that developed spontaneously caused by personal political rivalries of the time.

Keywords: Tulip Age, Nevşehirli Damat İbrahim Pasha, Patrona Revolt, Ottoman modernization.

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

Osmanlı genel tarihi seyri içinde XVIII. yüzyıl, “Batılılaşma” ile eşdeğer görülen “yenileşme” anlayışının yerleşmeye başladığı bir dönem olarak nitelendirilir.¹ Bu kanaat Osmanlı tarihçiliğinde hayli yaygın bir taraftar da bulmuş ve bu bir ölçüde “Osmanlı erken/ön modern dönemi” şeklinde anlaşılacak bir genişlik kazanmıştır.² XVIII. yüzyıl için bütün bu Batılılaşma paradigmasıyla izah edilen gelişmelerin mebde'i olarak “Lale Devri” diye adlandırılan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti zamanı öne çıkarılmış, âdeta bu temel üzerinde Osmanlı modernleşme tarihi başlatılmıştır. Bu hususla ilgili bir yazarın şu ifadeleri yerleşmiş anlayış bakımından tipik bir örnek teşkil eder:

“[...] Batılılaşmanın başlangıcını 1718-1730 tarihleri arasındaki Lale Devri'nde bulabiliriz. Bu dönemde tarihi, kurumları ve var olma nedeniyle birlikte toplumda son derece derin bir değişim gerçekleşmiştir. Akıl Çağı öncesinde yüzyıllar boyunca dönüştürme uğramış olan Avrupa'dan farklı olarak Türkiye birkaç yıl içinde kendisine, hayata karşı akılcı bir yaklaşım benimsemeyi gerektiren bir konumda buldu [...]”³

Açıktır ki söz konusu ifadeler “ilerlemeci tarihçilik” anlayışına munis gelen bir paradigmayı yansıtır. Ancak genel tarihi seyre bakarak farklı bir çerçeve çizilebilir mi sorulduğunda bütünüyle silecek bir mutabakat ise sunmaz. Bu durumda söz konusu genel ön kabulü bir tarafa bırakarak farklı bir ölçek içinde XVIII. yüzyılın bu ilk otuzlu yıllarındaki gelişmelerin hangi makul bir bağlama oturtulabileceği hususu üzerinde yeniden düşünmek gerekecektir.⁴ Bu kısa

1 Mesela bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973), s. 16-17, 27, 41. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970), s. 46-48 (İlk orijinal baskı Londra 1961).

2 Hususiyle bu konu Türkiye dışında tarih literatüründe de geniş yankı bulmuştur: Ariel Salzmann, “The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730),” *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, ed. Donald Quataert (Albany: SUNY, 2000), s. 83-106; John Carswell, “From the Tulip to the Rose,” *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff, Roger Owen (Carbondale/Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977), s. 328-55.

3 Ahmet Evin, “Batılılaşma ve Lâle Devri,” *Masaldan Gerçeğe Lâle Devri*, haz. Mustafa Armağan (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 209-210.

4 Mimari gelişim alanında böyle bir fikiryat için bkz. Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefâ: 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010). Burada temel argüman İstanbul mimarisinin Batılılaşma ekseninde “çizgisel bir tarihi gelişim” izlediği yolundaki genel fikrin dışında Osmanlı modernleşmesinin erken süreçlerinin kendisine ait bir hatta sahip olduğu tezidir.

yazıda amaçlanan da söz konusu ana meseleye yeniden göz atmak ve bazı yeni yaklaşımları tartışmaya açmaktır.

* * *

Öncelikle “Lale Devri” adıyla ifade edilen farklı anlamlar yüklenen bu dönemin “gerçek tarihi zemine çekilerek” yeni bir bakışla değerlendirilmesinin gerekli olduğu ve bu yolda ampirik veyahut “vâkıa”ya yönelik çalışmaların çoğalmasına ihtiyaç bulunduğu belirtilmelidir. Son zamanlarda bilhassa Damat İbrahim Paşa’nın uzun sadaret dönemini ihtiva eden ve 1730 isyanıyla bittiği kabul edilen dönemin yenileşme tarihi açısından yeniden düşünülmesi yönünde bazı fikirler ileri sürülmüş, bu devrin öncesine ve sonrasına bakılarak abartılı bir anlatımla bir değişim ölçüsü olmayacağı gösterilmeye çalışılmıştır.⁵ Fakat genellikle bu anlamdaki ilgi sahaları, bu dönemi genel Osmanlı tarihinin süreçleri tahtında değerlendirmekten ziyade daha ampirik ölçekli sorgulamalara yönelmiş gözükmektedir. Yani Patrona isyanı niçin çıktı, hangi gelişmeler yaşandı, “Lale Devri” denen dönemde ne gibi gelişmeler oldu, hiziplerin etkisi bir devrin sonunu mu hazırladı, gerçekten Patrona isyanıyla bir yenileşme devri sona mı erdi vb. gibi pek çok yeni sorular ve yeni cevaplar peşinde koşulmaya başlanmıştır.⁶ Ancak bu yapılırken “Lale Devri” terimi ile ifade edilen “ön modernleşme”⁷ paradigmasına yönelik

-
- 5 Selim Karahasanoğlu, “Osmanlı Tarih yazımında ‘Lale Devri’: Eleştirel bir Değerlendirme,” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 1/7 (2008), s. 129-44; keza “İstanbul’un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı,” *Masaldan Gerçeğe Lâle Devri*, haz. Mustafa Armağan (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 57-106. Yazarın bu anlamda eleştirileri sadece Lale Devri kavramını yenileşme olarak görenlere değil revizyonist olma iddiasında olanlara da yönelmektedir. Bu sonuncuların Lale Devri paradigmasını yeniden ürettikleri ileri sürülür. Bu fikirler belki kendi içinde böyle bir durum gösterebilir, ancak üçüncü bir izah çabasının da yeni bir revizyonu ortaya koyduğunu unutmamak lazımdır, bu ne de olsa “tarihçilik işinin” bir parçası değil midir?
- 6 Mesela bkz. Selim Karahasanoğlu, “A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire” (doktora tezi), Binghamton University, 2009. Aynı yazar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi,” *OTAM*, 24 (2008), s. 97-128; Hakan Yılmaz, “İsyanın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İsyanı,” *Osmanlı İstanbulu IV*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2016), s. 411-52.
- 7 Neo-klasik tabiri yerine bu kavramı tercih ettim. Zira neo-klasik teriminin tarihî kavramlaştırmadan ziyade mimari alanda vurgusu yapılan bir hususiyeti olduğunu düşünüyorum. Ariel Salzman’ın erken dönem modern devleti tanımlaması da “ancien régime” çerçevesinde ifadesini bulmuştur: Ariel Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek:*

fazla bir “temas veecessüs” noktaları oluşturulmamış, pek çok çalışma yukarıda da belirtilen çerçevede daha ziyade ne gibi faaliyetlerin gerçekleştirildiği ve bunların nasıl bir nitelik taşıdığı noktasında toplanmıştır. Sonunda da bu yapılanlara karşı “bir isyan” hareketiyle bu “ön modernleşmenin” sonunun getirildiği gibi bir algı yerleşmiş, ister istemez bütün bunlar araştırmacıların zihinlerini esareti altına alan bilgi terakümüne destek verecek bir işba noktasına ulaşmıştır. Hatta buna karşı çıkanlar veya revizyonist bakanlar bile bu dönemi ele alırken yeni temellendirmelerin peşinde koşmaktan kurtulamamış; bunların bir bölümü ise bu dönemi hiçe sayarak/görmezden gelmeyi tercih ederek daha çok genelleştirici bir çerçeveyi esas almışlardır.

* * *

İmdi bu genel değerlendirme meseleleri ve tartışmalar bağlamında, öncelikle söz konusu yenileşme dönemi anlayışı ve bunun özel bir isimlendirmeye “muayyenleştirilmesi” konusuna kısaca bakmakta fayda vardır:

Gerileme ve çöküş algısıyla bezenen, klasik anlamdaki tarih anlatımının etkisi altında kalan ve XIX. yüzyılın son yarısından itibaren Batı edebî ve tarihî literatürünü bolca okumaya başlayan Osmanlı tarihçileri ve edebiyatçıları, XVI-II. asrın bu ilk otuzlu yıllarındaki gelişmelere, Osmanlı tarihini Batı ölçekli dönemlendirme endişesi dâhilinde, yeni tanımlamalar bulma ihtiyacı hissettiler. Bu manada özellikle Yahya Kemal’in “şaşaa, eğlence, zevk ü safa” olarak Nedim’in şiirlerinde tavsif edilen döneme, muhtemelen Batılı şairlerin etkisi altında “Lale Devri” adını vermesi, fakat asıl Ahmed Refik’in tefrika halinde *İkdam*’da 1913’te çıktıktan sonra 1915’te basılan aynı ismi taşıyan kitabı, Osmanlı münevverlerince bu adlandırmanın benimsenmesinin önünü açmıştır.⁸ Zamanla bir ölçüde

Osmanlı Ancien Régime’i, çev. Ayşe Özdemir (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 119 vd. Aslında modern kavramının bizatihi kendisinde ciddi problem olduğunun farkındayım. “Modernlik” Batı ölçekli bir değerlendirme ve bu zaviyeden bir bakış üzerine bina edilmiştir. Hayli tartışmalı bir kavramdır. Bu problemin felsefî münakaşası ayrıca yapılabilir. Burada tercih ettiğim ön-modern kavramını bu bakış açısına sahip olduğum, benimsediğim anlamında değil alışıldık paradigmalara göre kullandım.

- 8 Paul Verlaine’in şiir kitabına hayran kalıp onun etkisiyle Nedim’in şiirlerini yeniden mütalaa eden Yahya Kemal’in Sadâbâd alemlerinde göze çarpan lale motifinin sadece şiirde değil türlü işlemlerde ve mimari süslemelerde de yer ettiğini gördüğünde, bundan aldığı ilhamla yazdığı “Bir Saki” gazelinde Lale Devri lafzını ilk defa andığı, o sırada Paris’te bulunan Ahmed Refik’e sohbeti sırasında bu devir ile ilgili bir tez hazırlamayı düşündüğünü anlattığı, ancak bu fikrini gerçekleştiremediği, İstanbul’a döndüğünde de Ahmed Refik’in Lale Devri (*Lale Devri, 1130-1143* (İstanbul: Kitabhane-i Askerî, 1331/1915)) isimli kitabıyla karşılaştığı

döneminin ideolojik ortamından beslenen Lale Devri tanımlaması, geçirilen yeni rejim değişikliklerinin de etkisiyle genel kabullerle dolu yeni anlamlandırmalara uğramış, Cumhuriyet döneminin ideolojik anlayışına da son derece uygun düşmesi hasebiyle giderek yaygınlaşmıştır.⁹ Çok iyi bilindiği gibi dönemin hiçbir kaynağı bu devreyi böylesine bir tavsif ve tarifle anmamıştır, aksine genellikle fecaatle sonuçlanan Damat İbrahim Paşa'nın akıbeti, onun yapmaya çalıştığı faaliyetleri, "ısraf, lüzumsuz harcamalar, zevk ü safa âlemleri, helva sohbetleri" gibi zamanın çeşitli kesimlerine hayli tanıdık gelebilecek, muhaliflere de bu anlamda propaganda yapmayı kolaylaştıracak "şahsileştirilmiş" bir anlatımla

hakkında bkz. Beşir Ayvazoğlu, *Yahya Kemal: Eve Dönen Adam* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2017), s. 293. Ayrıca Lale Devri teriminin kullanım tarihçesi hakkında Can Erimtan'ın kitabında ve makalesinde iyi bir derleme mevcuttur (Can Erimtan, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey* (Londra: I.B. Tauris, 2008), s. 9-20; aynı yazar, "The Sources of Ahmed Refik's *Lale Devri* and the Paradigm of the 'Tulip Age': A Teleological Agenda", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, I: *Societies, Cultures, Sciences: A Collection of Articles*, ed. Mustafa Kaçar, Zeynep Durukal (İstanbul: IRCICA, 2006), s. 259-278.). Ancak burada bu tanımlamayı farkında olarak hiç kullanmayanlar hakkında bir temas söz konusu edilmemiş, bir-iki araştırmacıyla yetinilmiştir. Mesela niçin *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddede yer alan itirazi bilgiye burada atıf yapılmadığı pek anlaşılabilir. Keza 1994'te yayımlanan *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti*, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1994), s. 58-59'daki ilgili konuya ait pasajlarda bile bilinçli bir tercihle böyle bir niteleme söz konusu edilmemiştir.

- 9 Bu tanımlama mesela İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1-2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), s. 145-171'nin ilgili kısmında geçmezken, *Mufassal Osmanlı Tarihi: Resimli-Haritalı*, V, haz. Midhat Sertoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), s. 2437, 2438 ile temsil edilecek bir dizi genel eserde tedavüle çıkmıştır. İşin ilginç yanı modern Batı tarihçiliğinde de "Age of Tulips" tanımlamasına bu dönemi belirlemek için sıklıkla kullanılmış olma halidir. Son bir iki örnek: Wilhelm Heinz, "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 61 (1967), s. 62-116; V. J. Parry, J. S. Bromlem, Halil İnalçık, Akdes Nimet Kurat, *A History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History*, ed. M. A. Cook (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 215; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 234-238; Ariel Salzman, "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)," *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, ed. Donald Quataert (Albany: SUNY, 2000), s. 83-106; Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008). "Lale Devri"nin Tanzimat döneminin başlangıcı olarak algılanarak nasıl yeni bir zemine oturtulduğuna ve Cumhuriyet dönemi ideolojisindeki yerine dair bkz. Erimtan, *Ottomans Looking West?*, s. 87-167.

nakledilmiştir.¹⁰ Yani İbrahim Paşa'nın sadaret yılları için döneminin orijinal tanımlamalarının peşinde koşulduğunda karşımıza, onun şahsıyla da doğrudan bağlantı kurulan “zevk ü safâ” başlığı çıkmaktadır.¹¹ Yüz yıl kadar sonra “yeni bir yenileşme” olan Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından tarihçi Cevdet Paşa'nın bu devreyi “İstanbul'un en büyük âlemi ve zevk ü safâca en a'lâ devr ü demi idi” diye belirtmesi,¹² bir diğer tarihçi Mustafa Nuri Paşa'nın, akraba kayırmacılığıyla (nepotizm) “lale çerağları ve helva sohbetleri” tanımlamasını tercih etmiş olması eski bakışın sürdürülmesi açısından dikkat çekicidir.¹³

Bu gibi yerleşmiş ve sorgulanmadan aktarılmış bilgilerle oluşan genel kabul-ler sonrasında ortaya çıkan bir başka önemli mesele, “Lale Devri” algısının bütün bir XVIII. yüzyılı tamamıyla sarıp sarmalaması keyfiyetidir. Hatta söz konusu

10 Mesela bkz. Şem'dâni-zâde, *Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi: Mür'î't-tevarih*, I, haz. M. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), s. 3, 4. Daha zayıf tenkitler için bkz. Abdi Efendi, *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943), s. 26; Destari Salih Efendi, *Destari Salih Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962), s. 3. Subhi'nin eserinde isyanın tasviri vardır, dönem eleştirisi yoktur. Tanzimat adamı Cevdet Paşa ise İbrahim Paşa'yı ıslahatçı/yenilikçi olarak görmeksizin muhtemelen Şemdanizade Süleyman Efendi'nin etkisi altında kötüler ve onun argümanlarını kullanır. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309/1891), s. 62; krş. Şem'dâni-zâde, *Mür'î't-tevarih*, I, s. 13 (askere nizam verilmediği bahsi). Yine bu son dönemin tarih yazarlarından Ahmed Vefik Paşa aksine daha serinkanlı bir yaklaşımı benimsemiş gözükür. Yapılan yenilikleri hevesle zikreder: “İbrahim Paşa esâs-ı sulha takviyet vererek nizâmât-ı dâhiliyenin ıslahına ve halkın ta'addiden masûn olup refâh ve âşâyış görmesine dikkat eylemesiyle fezâil-i silem ü rahat her tarafda tekrar yüz gösterdi ve umûr-ı mâliye yoluna konup, sikke usulü pek karışmış olduğundan yirmi ikisi bir dirhem saf gümüş olmak üzere ufak akçe ve yüz yirmi akçelik gürüş kesilmesine karar birle, meskûkât da sırasına girdi. [...] [H]udutta olan bütün kaleler ve şehirlerin büyük ebniyeleri ve su bendleri külliye tamir olundu ve cesim kalyonlar indirildi. Taraf taraf kütüphaneler ve mektepler ve çeşmeler imar olunup bu eyyâm-ı âşâyışte saraylar ve köşkler ve lalezârlar ve Bahariye mesiresi kurbünde bî-hesab kasırlar, bağçeler ve binası ve sur ve ziyafetler ve kandil şenlikleri binişler icrâsı ile halkın vakti zevk ü sefâda geçip nice suara ve zûrafa ve erbâb-ı hüner-i maarif yetiştirdi amma halk büsbütün gevşekliğe alıştı”: Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1286/1869), s. 228.

11 Abdi Efendi, *Abdi Tarihi*, s. 26 (İbrahim Paşa'nın şahsında “ehl-i zevk bir devletli [...] kendi zevk u safasında [...] rûz u şeb hay u huy ile safada” tanımlamaları); Şem'dâni-zâde, *Mür'î't-tevarih*, I, s. 4.

12 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, s. 64.

13 Mustafa Nuri Paşa: *Netayicül- Vukuat, I-IV (indeksli tıpkıbasım)*, haz. Yılmaz Kurt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 295.

dönem neredeyse bütün bir XVIII. yüzyılı dahi esareti altına alan bir özellik taşımaya başlamış görünür. Bu bakımdan her şeyden önce “Lale Devri” denilen dönemin yerini belirleme lüzumu ortaya çıkar. Bunun için burada ortaya atılmak istenen argüman, Matruşka oyuncakları örneğine dayanır: Yani özellikleri itibarıyla 1730 isyanını temel alarak bu dönemi tahdit etmek ve bunu bağlantılar itibarıyla 1699-1768 dönemi içine koymak, XVIII. asrı da genel Osmanlı tarihi seyri içinde bunun üzerine oturtmak. Matruşka oyuncakları gibi birbirinin içinden çıkan ama aslında bir bütünün parçaları olarak değerlendirilebilecek bir çerçeve teklifi, dönemlendirme tartışmaları için daha makul bir yaklaşım sağlayabilir.¹⁴ Kısaca burada temellendirilmek istenen ana yaklaşım, bir ölçüde XVIII. yüzyılı “Lale Devri”nin esareti altında değil bu kısa ama ilginç gelişmelerin yaşandığı devreyi XVIII. yüzyılın kendi gerçekleri çerçevesine yerleştirerek okumak gerekliliğidir.

Bütün bunlarla bağlantılı olarak dönemin tanımlamasına yardımcı olabilecek bir başka mesele, bu devredeki faaliyetlere nasıl bakılacağı noktasında toplanır. Bir başka deyişle bu dönem, Aydınlanma Çağı’nın eşiğinde Batı’da genel kabul gören modernleşmenin etkisi altında bir Osmanlı XVIII. yüzyılının başlangıcına mı işaret etmektedir? Asıl izahı gereken husus budur ve bu soru Avrupadaki gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti’nin kendisini nasıl gördüğü ve hangi konuma oturduğu, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın bu anlamda “bilinçli” çabalarının olup olmadığı gibi yeni meseleleri gündeme taşır.¹⁵ Bir bakıma böyle bir bakış açısını Batıya göre değil tersine çevirerek Osmanlı “gerçeklerine” uygun hale getirmek, muhtemelen daha farklı bir dünyanın kapılarını aralayacaktır. Osmanlı devlet adamları pratik uygulamalar peşinde koşarak daha önceki asırlarda olduğu gibi kendi meseleleri bağlamında “yeni zamanlara” karşı yeni çözümler bulma

14 Osmanlı çöküş algısının tarihi köklerine inen ve bu bağlama dayalı olarak açıklama yapmaya çalışan bir araştırma için bkz. Dana Sajdi, “Decline, its Discontents and Ottoman Cultural History: By Way of Introduction,” *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, ed. Dana Sajdi (Londra: I.B. Tauris, 2007), s. 1-40.

15 Örnek olarak yeni meselelerle ilgili konulara dair bazı çalışmalar için bkz. Feridun M. Emecen, “Hilafetin Devri Meselesi: Şaban-ı Şifai ve Şehrizade Mehmed Said’in Görüşleri Üzerine Yorumlar,” *Osmanlı’nın İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, ed. Feridun Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s. 561-74; Mehmet Yılmaz Akbulut, *The Scramble for Iran: Ottoman Military and Diplomatic Engagements During the Afghan Occupation of Iran, 1722-1729* (İstanbul: Libra Kitap, 2017); Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013); Avigdor Levy, “Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century,” *Middle Eastern Studies*, 18/3 (1982), s. 227-49.

düsturuyla hareket etmiş olmalıdır.¹⁶ Yani Batı'yı takip edip bu etki altında kendisini hazırlamaktan çok onun gibi kendi ihtiyaçları ve gerçekleri çerçevesinde bir değişim yaşanmış olma hali en azından söz konusu dönem için daha makul bir izahtır. Şüphesiz böyle bir durumda yukarıda temas edilen Ön-modern tanımlamasının tersine çevrilerek okunması halinde karşımıza nasıl bir manzara çıkacağını tahmin etmek kolay olmayacaktır. Yine de hangi saikler tahtında ortaya çıkmış olursa olsun "Lale Devri" tanımlamasının Batılı değil doğulu kendi öz bakışı açısı itibarıyla bir anlam ifade ettiği kanaati paylaşılabılır bir temellendirme sağlayabilir. Yani bunun *bizatibi bir dönemi nitelemek için değil, kendi çizgisi içinde değişmeye mütemayil bir zihniyeti ifade etmek üzere* kavramsallaştırılabilecek bir yaklaşım sağladığı tezini savunmak mümkün görünmektedir. Hiç şüphe yok ki bu tez ancak "vâkıa"ya yönelik müdellel tesbitlerle anlam kazanacaktır.

Bütün bu düşüncelerin ışığında Osmanlı tarihinin genelleştirilebilecek olan temel çerçevesini klasik dönem olarak niteleyip bunu asıl büyük değişimin habercisi olan Tanzimat çağına kadar uzatmak ve bu uzun dört-beş asırlık sürede ana omurgayı kaybetmeksizin sıçrayan vakıalara ait gelişmelere "Batılılaşma" normları dahilinde büyük manalar yüklemeksizin kendi istikameti içinde anlamlandırmak daha uygun bir yaklaşım olacaktır.

* * *

Bu temel unsurları belirledikten sonra XVIII. yüzyılı, genel klasik örgütle donanmış asırlar içindeki yerini anlamak önemli görünmektedir. Binaenaleyh çeşitli farklı uygulamalara rağmen söz konusu asrı, klasik ana yapıyı sürdüren bir eğilim dahilinde görmek, kendisine ait yeni gelişmeleri/olguları tesbit edip onun temel hususiyetlerini belirlemek ve III. Ahmed dönemiyle başlayan süreçte Damat İbrahim Paşa'nın sadareti ile yaşanan olaylar ve faaliyetler silsilesini bu ana temelde ele almak daha makul bir bakış istikameti vadetmektedir.

XVIII. yüzyılın belki de en önemli özelliği, bu genel gelişme çizgisi ekseninde XVII. yüzyılın son çeyreğine damgasını vuran uzun ve yıpratıcı savaşların

16 Mesela XVII. yüzyıldaki askeri gelişmelerin ve hatta bürokratik yapıların oluşturulmasının kendi ihtiyaçları çerçevesinde Batı'dakilerle paralel bir seyir takip ettiği tezi bu noktada örnek gösterilebilir. Bunun için bkz. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 45 vd.; Feridun M. Emecen, "Klasik Dönem Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Yeni Bakışlar," *Osmanlı Üzerine Konuşmalar*, ed. Fuat Aydın (İstanbul: Mahya Yayınları, 2016), s. 53-62; Özgür Kolçak, "XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı-Avusturya Savaşları" (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, 2012, s. 22-102.

akabinde yaşanan “kendine gelme ve toparlanma” çabalarıyla başlamış olmasıdır. 1699 Karlofça anlaşmasına karşı oluşan tepkilerin bir patlaması gibi de okunabilecek olan 1703 Edirne vak’ası ile aslında gerçek anlamda bu uzun savaşlar döneminin kaos ortamı sona ermiştir.¹⁷ Yani 1699’da dışarıdaki askerî mücadelelere Macar topraklarının kaybıyla sonuçlanacak siyasi bir çözümle son verilirken, iç kamuoyunda buna karşı giderek yükselen tansiyonun neticesi olarak patlayan isyanın akabinde yeni bir “yatışma ve durgunluk” dönemine girilmiştir. Asıl XVI-II. yüzyıl, bir ölçüde bu şekilde bakıldığında, 1703’ten sonra başlamış ve ana karakterini de kazanmıştır denilebilir. Yeni iktidarın sahibi olarak III. Ahmed’in bu dönemin başlarındaki tavrının ve yönetim anlayışının söz konusu belirlemede çok önemli yeri haiz olduğunu belirtmek mümkündür. 1730’a kadar gelen devrede III. Ahmed ve kurmayları bir önceki dönemde yaşanan büyük kaos ortamından çıkış çarelerini bulma yolunda önemli adımlar atmışlardır. “Lale Devri” diye tanımlanan dönemin aslında bu kısa zaman içindeki gelişmeler dahilinde bir anlamı olmalıdır.

Gayet iyi bilindiği üzere XVIII. yüzyılda taşrada yeni güç odaklarının artık giderek daha öne çıktıkları -ki bu aslında tamamen bir önceki büyük savaşlar döneminin bir yansımasıdır- bir ortamda merkezi idarenin ve merkezkaç odakların uyumu söz konusu olmuştu. Öyle ki bu anlamdaki gelişmeler XVIII. yüzyılın “Ayanlar Çağı” olarak tanımlanmasına vesile teşkil etmişti.¹⁸ Bunun yanı sıra 1690’larda alınan mali tedbirler, malikane sistemi ve sermaye teminine dayalı uygulamaların sonuçları yavaş yavaş görülmeye başlanmıştı; sosyal zümreler, ekonomik taban itibarıyla gerek payitahtta gerek taşrada yeni güçlü çevreler olarak yerlerini almışlardı.¹⁹ Bunun iç sanayileşme hareketine olan faydaları dikkat çe-

17 Değerlendirme için bkz. Rifaat Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer (Ankara: Tan Kitabevi, 2011).

18 Bruce McGowan, “The Age of the Ayans, 1699-1819,” *An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914)*, II, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 637-758. Ayanlar ile ilgili kısa bir değerlendirme: Feridun M. Emecen, “Osmanlı Taşrasında Yerel Güçlerin Yükselişi: Kethüdazâdeler Örneği,” Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 363-67.

19 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000) içindeki XVIII. yüzyıldaki gelişmeler ile ilgili makaleler: s. 211-271. Ayrıca Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek*, tür. yer. Keza, Linda T. Darling, “Public Finances: The Role of the Ottoman Centre,” *The Cambridge History of Turkey, III: The Later Ottoman Empire (1603-1839)*, ed. Suraiya Faroqi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 118. Hususi bir müteşebbis olarak Peksimetçibaşı Hacı Nureddin’in İbrahim Paşa’nın

kici bir düzeydeydi, üstelik bu durum sanıldığıının aksine 1730 isyanı ile ortadan kalkacak da değildi.

Anlaşıldığına göre, asıl ciddi problemlerin zuhurunun ve sistemin çıkmaza sürüklenmesinin altında ne Damat İbrahim Paşa dönemi olarak nitelenen “Lale Devri”, ne de bu dönemde alışılmışın dışında bir yeni sosyal hayatın oluşması ve “israf düzeni” yatıyordu. III. Ahmed’in uygulamaya soktuğu çeşitli faaliyetlere Patrona isyanı son vermeyecekti, bu isyan daha çok muhalif siyasi güçlerin baskısıyla İbrahim Paşa’nın ve onun damadı olan paşaların ifnası gibi Osmanlı tarihinde daha önce de örneklerine sıklıkla rastlanan hadiselerle sınırlı kalacaktı. Yani Damat İbrahim Paşa’nın sadaretinden önce başlayan ve isyanla vuku bulan kısa küçük bir kesinti dışında I. Mahmud döneminde de bu temeller üzerinde devam eden bir ana omurga oluşmuştu. Kısaca söylemek gerekirse, XVIII. yüzyıldaki asıl derin sarsılma Patrona isyanı ile değil, 1768’de başlayan aralıklarla 1792’ye kadar süren, etkileri sonraki devirlere de yansıyan felaket senelerinde yaşanacaktı.²⁰ Bu son yıllarda Osmanlı devlet adamları ciddî anlamda askerî yetersizliklerin farkına vararak yeni bir çaba içine gireceklerdi, ancak hazırlıksız yakalanan yeni devre ayak uydurmak o kadar kolay olmayacaktı.²¹

Böyle bakıldığında XVIII. yüzyılın genel çizgileri içinde Damat İbrahim Paşa ve hususiyile III. Ahmed devri, yeni bir zamanın ruhunun yakalanması açısından önemli bir adım olmuştur, ama sürdürülebilir bir derinlik kazanamamıştır. Yine de bütün bu gelişmeleri, kendi ana yapıları içinde anlamlandırmak önemlidir; bunu basit bir ölçekte okuyup Batı’da yaşanan büyük Aydınlanma ve Sanayi

sadrızamlığı dönemindeki yükselişi de bu anlamda yani yeni burjuvazinin yükselişinin küçük bir örneğini teşkil eder: Yusuf A. Aydın, *Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaş Nureddin Ağa’nın Yükselişi* (İstanbul: Kitabevi, 2016), s. 69-87.

20 Bu dönemle ilgili bkz. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 133-180. Ayrıca Avigdor Levy, “Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century,” *Middle Eastern Studies*, 18/3 (1982), s. 232’de 1730 isyanının askeri anlamda gelişmeleri/Batılılaşmayı durdurmadığı fikrini savunur.

21 Bu kaos döneminin yaşayan tarihçisi olarak Şemdanizade’nin beyanları Nevşehirli İbrahim Paşa’nın artık büyük bela olan Ruslara vaktiyle hayli tavizler verdiği, onların palazlanmasına yol açtığı gibi bir düşüncenin etkisi altındadır. Döneminin gidişine karşı var olan çaresizliğin yansımaları olan bu kolaycı yaklaşımın o devir için genelleşmiş olma hali açıktır; bkz. Mustafa Öksüz, “Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi’nin Mür’i’t-Tevârih Adlı Eserinin (180b-345a) Tahlil ve Tenkidi Metni” [16. yüzyıldan 1730’a kadar gelen kısım] (yüksek lisans tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2009, s. 355-56, 367.

Devrimleriyle mukayese etmenin doğru bir zemin sağlamayacağı aşikârdır. Kısaca demek istediğim şey “yokları” değil kendi gerçekleri içinde “var olanı” ortaya koymaktır. Bu sebeple Damat İbrahim Paşa ve III. Ahmed döneminin XVIII. yüzyılın gerçekleri çerçevesinde nasıl bir eksene oturtulması gerektiği noktasında ana manzarayı iyi tahlil etmenin ve ampirik çalışmaları bu cihete yönelterek desteklemenin mühim olduğunu düşünmekteyim. Bunun ayrıca yukarıda hangi anlamda kullanılabileceğine işaret ettiğim “Lale Devri” kavramı tezini de destekleyebilecek bir altyapıyı hazırlayacağı inancını da taşımaktayım.

Bu belirlemeleri yaptıktan sonra kısaca olumlu veya olumsuz bir döneme damgasını vuran Damat İbrahim Paşa'nın, bizatihi şahsına inerek, kariyer basamaklarına bakmak söz konusu XVIII. yüzyılın genel yapısı içinde bunu ele almak önemlidir. Damat İbrahim Paşa'nın aslında yapmak istediği şey 1703'ten sonra yaşanan belirli bir “durgunluğun” ve Morâda Venediklilere, Avrupa'da Avusturyalılara karşı yapılan yarı başarılı yarı başarısız ama sonuç itibarıyla kârlı çıkılan bir mücadele döneminin atlatılmasının ardından kendinden önceki meslektaşları gibi yeniden sosyal ve siyasi nizamı tesis etmektir. Sultana çok yakın güçlü veziriazam tipinin temsilcisi olarak bu durumun tehlikelerini tarihi örneklerden muhtemelen bilmesine rağmen, yapmak istediklerini ancak söz konusu yakınlıkla gerçekleştirebileceği inancı galip gelmiş olmalıdır.²² Padişahın kızıyla evliliği yanında hanedanın şaşaasını destekleyerek onu temsilcileriyle birlikte yeniden görünür kılma amacıyla tertip ettirdiği anlaşılan şehzadelerin sünnet merasimleri (1720), bu anlamda son derece dikkat çekicidir. Bu büyük şenliklerin III. Murad'ın benzeri şöleni ile olan irtibatını da iyi okumak gerekir. Burada Levni'nin tasvirlerinden anlaşıldığı üzere Batılı bir etkinin değil, eski geleneğin yansıtıldığı bir sistem ve düzenin varlığı söz konusudur.²³ Onun Batı'daki gelişmelerden haberdar olduğu

22 III. Ahmed ile olan samimi bağı bir ölçüde Kanuni Sultan Süleyman'ın yakın arkadaşı İbrahim Paşa'yı çağrıştırır. Vaktiyle *Asafnâme*'de Lütfi Paşa, sadrazamla sultanın yakınlıklarının doğuracağı tehlikelere İbrahim Paşa örneği zihninde olduğu halde temas etmişti. Şemdanizade ilginç şekilde İbrahim Paşa ile sultanın yakınlığı konusunda benzeri örneklerle bir mukayese içine girerek durumu okuyucusuna aksettirir. Ona göre İbrahim Paşa'nın uzun süre sadarete kalması aslında uygun bir durum değildir. Fatih'in veziriazamı Mahmud Paşa ve Kanuni'nin veziriazamı İbrahim Paşa on beş yıllık sadaretlerinde benzeri akıbetlere düçar olmuşlardır. Onların da padişahla ilişkileri Damat İbrahim Paşa'nın padişahla ilişkisi gibidir. Bu örnekleri Sokullu Mehmed Paşa ve Köprülüzade Ahmed Paşa ile karıştırmamak lazımdır. Onlar da uzun süre sadarete kalmışlardır ama onların dönemlerinin şartları çok farklıdır (Şem'dâni-zâde, *Mür'î't-tevarih*, I, s. 14).

23 Esin Atlı, *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü* (İstanbul: Koçbank, 1999); 1720 şenliğini başka bir açıdan ele alan yeni bir çalışma için bkz. Sinem Erdoğan-İşkorkutan,

da açıktır, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris elçiliği ve İstanbul'a getirdiği yeni esintiler kadar Osmanlı kültür dünyasının karşı taraftaki yankıları belki Osmanlı cihetindekinden daha baskın olmuştur.²⁴ Türk kültür ve hayat tarzının Fransa'da kısa sürse de yeni bir modayı beraberinde getirdiği bilinmektedir.²⁵ Öte yandan dönemin "yenilikçi" sıfatıyla anılan şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi'nin bu döneme ait sosyal meselelerle alakalı fetvalarında, önüne gelen yeni ve farklı sosyal olaylara dönemin özelliğini taşıyan cevaplar değil, yerleşik fetva diliyle dozu hiç de hafif olmayan karşılıklar vermesi bu noktada hayli dikkat çekicidir.²⁶

Ayrıca İbrahim Paşa'nın dönemine rastlayan bir nevi -naif de olsa-"akademi" özelliği taşıyan tercüme heyetlerinin oluşturulması, ilmî düzeyde yeni bir farkındalığın zuhuru olarak da görülebilir. Muhtemelen daha önceki "hamilik" çerçevesindeki bu kabil desteklerle yapılan tercüme faaliyetleri şimdi resmî heyetler teşkiliyle o dönemin şartlarına uygun bir "akademik" alan olarak bir ölçüde müessesleşiyordu.²⁷ Benzeri şekilde matbaanın teşekkülünde de ulema heyeti

"1720 Şenliği'nde Yemek Üzerinden İfade Edilen Sosyal Hiyerarşileri Anlamak," *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (2017), s. 117-52.

24 Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017). 18. yüzyıldaki Osmanlı kültür dünyasını ele alan bir sempozyuma sunulan tebliğlerde özellikle Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'ya gidişiyle başlatılan bir "Batılılaşma" algısı genel anlamıyla hakimdir: *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı: Sempozyum Bildirileri (20-21 Mart 1997)* (İstanbul: Lebib Yalkın Matbaası, 1998).

25 Helene Desmet-Gregoire, *Büyüklü Divan: XVIII. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991).

26 Mehmet İpşirli, "Lale Devrinde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi," *Masaldan Gerçeğe Lale Devri*, haz. Mustafa Armağan (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 267-77. Fetvaları için ayrıca bkz. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi: *Behçetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011). Fetvalar yeni meselelerden ziyade klasik bir çerçeve sunar. Bununla beraber fetvaların bazılarının dönemin güncel siyasi ve sosyal olaylarıyla bağdaştığı açıktır.

27 Dönemin vak'anüvisi Çelebizade Âsım'ın resmi bir dille anlatımı böyle ilmi heyetlerin oluşumu açısından son derece belirleyicidir (Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi: *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, III (1134-1141/1722-1729), haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s. 1484-1485). Ayrıca tercümesi heyetlere verilen eserlerin başlarında yer alan mukaddimelerdeki atıflar da ciddi anlamda dikkat çekicidir: Genel olarak bu hususlarla ilgili bkz. Mehmet İpşirli, "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler," *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1987), s. 33-42; Salim Aydüz, "Lale Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler," *Divan*, II/3 (1997), s. 143-70.

devreye sokulmuş, basılacak kitaplar ve tashih işleri onlara havale edilmişti.²⁸ Her ne kadar bu sonuncu durumda baskıların sıhhati için tashih heyetinde yer alması beklenebilecekler zaten ulemaya mensup olmalıydı, bunda pek özel bir anlam yoktu. Fakat dönemin genel temayülü düşünülürken bu yaklaşımın belirli bir zemine oturduğu da muhakkaktır. Zira kitap tab'ı ile ilgili Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvasında bu işin faydalı olacağından söz edilirken “[...] birkaç âlim kimesneler sûreti nakş olacak kitabı tashîh için ta'yîn olunup, onlar tashîh ettiklerinden sonra [...]” ifadesinin bulunması hayli dikkat çekicidir.²⁹ Bütün bunlar, Batı'daki örneklerle de karşılaştırıldığında -benzeri bir özel “ilmi çevre” oluşturma çabalarıyla- tam olmasa bile belirli bir ölçüde paralellik kurulabilecek anlayışın doğuşuna şahitlik etmektedirler.

Bunun devamı şüphesiz gelmedi, kesintiye uğradı ama algılar ve fikirler, Batı'daki parlak örneklere benzer şekilde 1851'de teşekkül eden ve bilâhira yine kesintiye uğrayacak olan Encümen-i Daniş'le yeniden canlanacaktı.³⁰ Yine de bu ilmi faaliyet söz konusu “Lale Devri” kavramı için belki de diğerlerine göre hayli belirleyici ve ayırt edici bir yere sahiptir.

12 yıllık sadaretinde Damat İbrahim Paşa III. Ahmed ile birlikte, tesbit edilebildiği kadarıyla, bir projeyi gerçekleştirmeye çalışırken, saraylar, bahçeler, gösterişli törenler, ziyafetler ve diğer ilmi, kültürel alanlardaki faaliyetler ile farklı bir anlayışı da benimsemiş görünmektedir. Hatta İstanbul'a gelmiş bulunan yabancı

28 Mesela bu heyette sabık İstanbul Kadısı İshak, mazul Selanik Kadısı Pirizade Sahib Molla, Galata Kadılığından münfasıl Yanyalı Esad, Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Musa Efendilerin adları geçer: bkz. *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, III, s. 1548.

29 Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi: *Behçetü'l-Fetâvâ*, s. 568.

30 İlginç olan taraf Vakanüvis Âsım Efendi'nin bu heyetler için “[...] erbâb-ı dâniş ve irfân [...]” şeklindeki tanımlamasıdır (*Tarih-i Râşid ve Zeyli*, III, s. 1485. Bu tanımlama başka vesilelerle de eserde sıkça geçer. Fakat buradaki tanımlamada “mevâli-i izâm ve müderrisîn-i kiramdan [...] bulunan [...] fenn-i merkum ve ülfet ve ulûm-ı edebiyeye intisâb ile şöret olan [...]” şeklindeki ifadeler daha açık bir belirleyicilik sağlar). Ülerideki akademik anlamda Encümen-i Daniş ile bu terim birbirine hayli benzer. Ayrıca burada tercümelemin yapılmasındaki amaçlar arasında başta gelen “halkın aydınlatılması, rahatça anlayabileceği eserlerin ortaya çıkması” gerekçeleriyle, 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'in teşkil gerekçeleri birbirine çok benzer (Encümen-i Daniş için bkz. Abdullah Uçman, “Encümen-i Daniş,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s. 176-78; Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Daniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018)). Encümen-i Daniş'in ilk Türk akademisi şeklinde tanımlanması doğru olmakla birlikte belki bunu İbrahim Paşa'nın sadareti dönemine 1720'lere kadar indirmek kabildir.

misyon, sadrazamı münevver bir islahatçı olarak müjdelemiştir. Örnek vermek gerekirse, özellikle Fransız elçisi Marki de Bonnac'ın raporunda takdim ettiği İbrahim Paşa tipolojisi, en azından 1718-1724 devresindeki yeni iktidar heyecanın siyasi ve askeri sisteme, diplomasiye yansıyan faal yanlarını ele verdiği gibi yeni bir programla işe başlandığını da ihsas ettirir. Elçi bir araya geldiklerinde aralarında geçen konuşmaları aktarırken İbrahim Paşa'nın önceki idarecilerden hayli farklı yeni bir planı olduğuna dair fikriyatı hakkında "tahtında mutasattır" bilgiler vermiştir. Daha ilk görüşmelerinde ona daha önceki veziriazam Ali Paşa'dan müşteki olarak selefinin memleketi mahvettiğini, şimdi "eski haline döndürmek için zamana ve huzura muhtacım [...]" diyerek siyasi meseleleri ondan sonra esaslı şekilde ele alacağını söylemişti.³¹ Biraz daha ileride de İbrahim Paşa'nın İstanbul'u yeni imar hareketleriyle nasıl süslediğini anlatmış ve böylece halkın huzursuzluğunu bir ölçüde dağıtmayı hedeflediğini yazmıştı.³² Elçinin bu ifadeleri arızî bir durumu yansıtmakla birlikte bu dönem için yine de göz ardı edilmeyecek bir bilgidir, ayrıca İbrahim Paşa etrafında oluşan bilindik klasik bakışı doğrular. Fakat bu yazılanların kendi gerçekleri içinde okunması halinde söz konusu anlatımın dışında farklı bir yoruma ihtiyaç olduğu ortaya çıkar. Kısaca Bonnac'ın görüşleriyle temsil edilen yabancı misyonun diğer benzeri mütalaaları,³³ İbrahim Paşa ve III. Ahmed'in barışın temininin ardından belirli bir planı gerçekleştirme yolunda yeni bir düsturu benimsemiş olduklarına işaret eder ve bu döneme belirli ölçüde 1730 isyanının da etkisiyle "sınıflandırılabilir" bir hususiyet kazandırır.

Aslında bu 12 yıllık devreye mal edilen yenilikler genel icraatlar bağlamında okunabilecek bir şekilde değerlendirilmelidir. Bunun gibi uygulama veya tedbirlerin reformist özellikler taşıyıp taşımadığı konusunda ise ana resmi ıskalamasının yeni yaklaşımlarda bulunmak; öncesi ve sonrasındaki anlayış çizgisiyle olan benzerlik veya kopuşu tesbit etmek önemli olmakla birlikte kendine has hususiyetlerin ne olduğunun peşinde koşmanın da yanlış olmayacağı açıktır. Böyle

31 Marki de Bonnac, *İstanbul'da Fransız Elçiliği: Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Bizer, haz. Mustafa Daş (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), s. 168, 169.

32 "Eski binaları tamir ettirdi, masraflarını bizzat kendi karşıladı, dostlarını yeni binaların yapımı için teşvik etti, elçi Mehmed Çelebi'nin dönüşünden sonra onun anlattığı şekilde Fransa'daki bahçe ve binaları taklide çalıştı": Marki de Bonnac, *İstanbul'da Fransız Elçiliği*, s. 183. Venedik elçisi Emo da aynı şeyleri söyler: Mary Lucille Shay, *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu: Lale Devri ve Sonrası (1720-1734)*, çev. Münir Akın (İstanbul: Ark Yayınları, 2009), s. 27-29.

33 Mesela Venedik elçilerinin raporları için bkz. Shay, *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu*, s. 31.

bakıldığında bu zaman diliminin her türlü tenkide ve yeni izahlara rağmen klasik anlatımını, farklı bağlamlardan olmak kaydıyla, destekleyecek bir zemini olabileceği gerçeğini peşin kanaatlerle hemen reddetmemek lazımdır. Şüphesiz 1730 isyanı bütün bu fikriyat içinde belirleyici bir yeri haizdir ve tarih yazımı, daha çok İbrahim Paşa'nın şahsıyla ilişkilendirilmiş bir anlatımın etkisi altında kalmıştır. İsyana ilgili bilinen anlatım şeklini destekleyen en önemli husus "fazla görünür" olma ve dikkat çekme halidir. Fazla görünürlük diğer birçok farklı sebeplerle birleşince, giderek İbrahim Paşa'ya ve belli belirsiz III. Ahmed'e karşı muhalif tepkilerin yeşermesine zemin hazırlamakta gecikmeyecektir.³⁴ Sadaretinin başından beri sadrazamı zorlayan hizipler ve muhalif kesimler, siyasi rekabetin keskin argümanlarıyla beslenerek, bunu umuma mal edecek ve her dönemde geçerli muhalif söylemlerin şahı olan "zevk ü safa, maddî hırs, zenginleşme" gibi enstrümanları devreye sokma fırsatını yakalayacaklardır.³⁵ İstanbul halkının tepkilerinin gördükleri şaşaaya ve dini kaidelerin gevşetildiği inancına dayandırılmasını destekleyecek siyasi oyunlara İbrahim Paşa'nın bizatihi kendisinin yol açtığı düşünülebilir.³⁶ Fakat III. Ahmed ve İbrahim Paşa'nın devleti Batılı tarzda değil kadim geleneklere göre yeniden sistemleştirme ve buna çağının yeni gelişmelerini ekleme çabalarında kendilerinden ve çevrelerinden kaynaklanan olumsuzlukların kötü etkileri giderek ağır basmaya başlayacaktır.

İsyanın sebeplerinin açıklanması ile ilgili öne sürülen gerekçelerde ekonomik amiller ağır basmakla birlikte bunların ana faktör olma ihtimali hiç yoktur.³⁷ Eğer öyle olsaydı taşradaki huzursuz kesimlerin ve iktidarda pay sahibi olmak isteyen güçlü muktedirlerin tıpkı XVII. yüzyılda görüldüğü gibi büyük bir isyan hareketini başlatmaları beklenirdi. Patrona İsyanı'nın XVII. asırdan bu yana süren

34 Bu hususta geniş bilgi Münir Aktepe'nin hala önemini koruyan araştırmasında yer alır: M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958), s. 66-68. Ayrıca bkz. Robert W. Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17/3 (1974), s. 329-44.

35 İç hiziplerle ilgili dedikodular için bkz. Shay, *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu*, tür. yer.

36 İlginç şekilde Şemdanizâde, İbrahim Paşa'nın iyi işler yaptığını belirttiikten sonra asıl meselenin bizatihi onun şahsından kaynaklandığından söz eder. Onun bir elinde altın, bir elinde kılıç, başında kitap olması gereken bir muktedir vezir olma hali yerine merhameti tercih ve "siyaseti merfû" eden sakinliğini yad eder, kan dökmekten kaçındığını yazar (Şem'dâni-zâde, *Mür'î'r-tevarih*, I, s. 13).

37 Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 3-40.

buhranın yeni bir patlaması olarak genelleştirmenin de doğru olmadığı kanaatindeyim. Bunun teceddüt taraftarlarıyla gelenekçi kesimlerin bir çatışması olduğu yorumları ise yine hayli ihtiyatla karşılanmalıdır.³⁸ İsyanı aslında münferit şekilde İbrahim Paşa'yla bağlantılı olarak, “küçük bir kıvılcımın biriken samanı birden alevlendirmesi”ne benzer bir şekilde tanımlamanın daha uygun bir yaklaşım olacağını düşünmekteyim.³⁹ Tabii bu fikirler tartışmaya açıktır, ama her şeyden önce İbrahim Paşa'nın şahsi çevresindeki karşıtlıklara tekrar dikkatli bir şekilde bakmak ve bu anlamda İbrahim Paşa'nın bizzat kendisine yeniden odaklanmak yerinde olacaktır.

Sonuç itibarıyla bütün bu açıklamalar çerçevesinde değerlendirildiğinde, Damat İbrahim Paşa'nın faaliyetlerini ve rolünü, Patrona İsyanı vesilesiyle sonraki Osmanlı kaynaklarında görülen ve döneminin sıcak havasını yansıtan suçlamaların esaretinden kurtarmak ve gerçek zeminine çekmek gerektiği açıktır. Bu husus sadece klasik anlatım taraftarları değil revizyonist bakanlarca da müsellemidir. Burada önemli olan konu, Matruşka bebeklerinin iç içe geçmiş olmakla birlikte giderek küçülen ama birbirine benzeyen tipleri örneği gibi, “Lale Devri” kavramının anlamlandırılıp anlamlandırılmayacağıdır. Bu küçük parçanın birbirine geçmiş giderek büyüyen parçalarla olan benzerliği ve bunların oluşturduğu bütünlüğü destekleyecek yeni bir izahat yolunu ortaya koymak hayli ilginç olabilir. Bu parçaların, Tanzimat dönemine kadar uzanan ana omurga üzerindeki yerini, XVIII. asır ve bunun içinde farklılaşmalarla temsil edilen ara dönemler halinde tesbit etmenin önemini bir kere daha hatırlatmak istemekteyim. Tabii ki böyle bir düşünüş, doğrudan belirli bir temel manzarayı resmetmeye odaklanmış sağlam ampirik çalışmaların rehberliğine muhtaçtır. Ancak bu sayede “Lale Devri” tanımlaması hadisatın vukuu örgüsüyle bağlantılı olarak bu dönemdeki “yeni zihniyeti” açıklamak için kavram haline getirilebilir, buna yapılan açık itirazlara karşı, farklı ve kabul edilebilir bir yaklaşım olarak benimsenebilir bir makuliyet kazanabilir.

38 Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 182. Karen Barkey de önemli bir sınıf hareketi olarak okuduğu isyanı Batılılaşmaya karşı tepki söylemleriyle izah eder (Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Versus Kitap, 2011), s. 284-89).

39 Osmanlı tarihinde “isyan-ayaklanma” gibi kavramların ana çerçevesinin iyice çizilmesi ve bu çerçevenin içinde 1730 İsyanı'nın yerinin tesbiti kanaatime göre önemlidir. Böyle bir çerçeve çizme gayreti için şimdilik bkz. Jane Hathaway (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma*, çev. Deniz Berktaş (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010).

Öz ■ Ahmed Refik'in Lale Devri tanımlamasını yaygınlaştırdığından bu yana Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadaret dönemi (1718-1730), XVIII. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin başlangıcı olarak kabul edildi. Oluşan paradigmaya karşı zamanla bu devrin Batılılaşma olup olmadığı konusunda ciddi itirazlar ortaya çıktı ve Lale Devri tabiri bizatihi bu açılardan sorgulandı. Aslında Osmanlı Klasik Çağı kavramı içinde üçüncü bir dönüşümü belirleyen XVIII. yüzyılın bütünlüğü içinde Lale Devri olarak adlandırılan bu kısa dönem, bazı yeni uygulama ve fikriyatıyla farklılığını korudu. Yapılan değerlendirmelerin 1730 isyanının gölgesinde kalmış olması da ayrı bir mesele olarak zuhur etti. Her şeye rağmen XVIII. yüzyılın bir Osmanlı ön modernleşmesi olarak anlaşılması kapsamı içinde söz konusu devreyi bir anlama oturtmanın mümkün olup olamayacağını tartışan bu makale, değişik vakıaların tesbitiyle bağlantılı olarak oluşan "yeni zihniyeti" birbirinin içinden çıkan oyuncaklar örneği gibi kademelendirme denemesi yapmaktadır. Osmanlı Batılılaşma macerasında temel teşkil eden, 1718'de başlatılan ve 1730'da kesilmediği açık olan bu dönemin başlangıcının 300. yıldönümü münasebetiyle kaleme alınan bu değerlendirme yazısında Lale Devri kavramının yeniden düşünülmesi, vakıaya matuf olaylar örgüsünün bu amaca yönelik olarak tesbiti fikri desteklenmektedir. Bunun yanı sıra Patrona isyanının XVII. yüzyıldan beri süregelen buhranın bir patlaması olmadığı, daha küçük ölçekte kendiliğinden gelişen siyasi rekabete dayalı münferit bir nitelik taşıdığı da ileri sürülmektedir.

Anahtar kelimeler: Lale Devri, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Patrona İsyanı, Ön Modernleşme, Batılılaşma.

Kaynaklar

18. *Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı: Sempozyum Bildirileri (20-21 Mart 1997)* (İstanbul: Lebib Yalkın Matbaası, 1998).
- Abdi Efendi: *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1943.
- Abou-El-Haj, Rifaat Ali: *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Ankara: Tan Kitabevi 2011.
- Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye 1309/1891.
- Ahmed Refik: *Lale Devri, 1130-1143*, İstanbul: Kitabhane-i Askerî 1331/1915.
- Ahmed Vefik Paşa: *Fezleke-i Tarih-i Osmani*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1286/1869.
- Akbulut, Mehmet Yılmaz: *The Scramble for Iran: Ottoman Military and Diplomatic Engagements During the Afghan Occupation of Iran, 1722-1729*, İstanbul: Libra Kitap 2017.
- Aksan, Virginia H.: *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2010.
- Aktepe, M. Münir: *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1958.

- Akyıldız, Ali: *İlk Türk Akademisi Encümen-i Daniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi 2018.
- Atıl, Esin: *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, İstanbul: Koçbank 1999.
- Aydın, Yusuf A.: *Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağ'ının Yükselişi*, İstanbul: Kitabevi 2016.
- Aydüz, Salim: "Lale Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Divan*, II/3 (1997), s. 143-70.
- Ayvazoğlu, Beşir: *Yahya Kemal: Eve Dönen Adam*, İstanbul: Kapı Yayınları 2017.
- Barkey, Karen: *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press 2008.
-: *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Versus Kitap 2011.
- Berkes, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi 1973.
- Carswell, John: "From the Tulip to the Rose", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff, Roger Owen, Carbondale/Edwardsville: Southern Illinois University Press 1977, s. 328-55.
- Darling, Linda T.: "Public Finances: The Role of the Ottoman Centre", *The Cambridge History of Turkey*, III: *The Later Ottoman Empire (1603-1839)*, ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge: Cambridge University Press 2006, s. 118-31.
- Desmet-Gregoire, Helene: *Büyüklü Divan: XVIII. Yüzyıl Fransasında Türkler ve Türk Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren Yayıncılık 1991.
- Destarı Salih Efendi: *Destarı Salih Taribi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1962.
- Emecen, Feridun M.: "Klasik Dönem Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Yeni Bakışlar", *Osmanlı Üzerine Konuşmalar*, ed. Fuat Aydın, İstanbul: Mahya Yayınları 2016, s. 53-62.
-: "Hilafetin Devri Meselesi: Şaban-ı Şifai ve Şehrizade Mehmed Said'in Görüşleri Üzerine Yorumlar", *Osmanlı'nın İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, ed. Feridun Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul: Timaş Yayınları 2013, s. 561-74.
-: "Osmanlı Taşrasında Yerel Güçlerin Yükselişi: Kethüdazâdeler Örneği", Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul: Timaş Yayınları 2011, s. 143-70.
-: *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul: Timaş Yayınları 2010.
- Erdoğan-İşkorkutan, Sinem: "1720 Şenliği'nde Yemek Üzerinden İfade Edilen Sosyal Hiyerarşileri Anlamak", *Osmanlı Araştırmaları*, 50 (2017), s. 117-52.
- Erimtan, Can: *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, Londra: I.B. Tauris 2008.
-: "The Sources of Ahmed Refik's *Lale Devri* and the Paradigm of the 'Tulip Age': A Teleological Agenda", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, I: *Societies, Cultures, Sciences: A Collection of Articles*, ed. Mustafa Kaçar, Zeynep Durukal, İstanbul: IRCICA 2006, s. 259-78.

- Evin, Ahmet: “Batılılaşma ve Lâle Devri”, *Masaldan Gerçeğe Lâle Devri*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul: Timaş Yayınları 2014, s. 205-28.
- Genç, Mehmet: *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2000.
- Genç, Serdar: *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, İstanbul: Kitap Yayınevi 2013.
- Hamadeh, Shirine: *Şehr-i Sefâ: 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, İstanbul: İletişim Yayınları 2010.
- Hathaway, Jane (ed.): *Osmanlı İmparatorluğunda İsyân ve Ayaklanma*, çev. Deniz Berktaş, İstanbul: Alkım Yayınevi 2010.
- Heinz, Wilhelm: “Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 61 (1967), s. 62–116.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.): *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti*, I, İstanbul: IRCICA 1994.
- İpşirli, Mehmet: “Lale Devrinde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi”, *Masaldan Gerçeğe Lale Devri*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul: Timaş Yayınları 2014, s. 267-77.
-: “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA 1987, s. 33-42.
- Karahasanoğlu, Selim: “İstanbul’un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı”, *Masaldan Gerçeğe Lâle Devri*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul: Timaş Yayınları 2014, s. 57-106.
-: *A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Binghamton: Binghamton University, 2009.
-: “Osmanlı İmparatorluğunda 1730 İsyânına Dair Yeni Bulgular: İsyânın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi”, *OTAM*, 24 (2008), s. 97–128.
-: “Osmanlı Tarih yazımında ‘Lale Devri’: Eleştirel bir Değerlendirme”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, I/7 (2008), s. 129–44.
- Kolçak, Özgür: *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı-Avusturya Savaşları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Levy, Avigdor: “Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, 18/3 (1982), s. 227–49.
- Lewis, Bernard: *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1970.
- Marki de Bonnac: *İstanbul’da Fransız Elçiliği: Marki de Bonnac’ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Bizer, haz. Mustafa Daş, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2017.
- McGowan, Bruce: “The Age of the Ayans, 1699-1819”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, II, ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press 1994, s. 637-758.
- Mufassal Osmanlı Tarihi: Resimli-Haritalı*, V, haz. Midhat Sertoğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2011.

- Mustafa Nuri Paşa: *Netayicü'l- Vukuat, I-IV (indeksli tıpkıbasım)*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2014.
- Olson, Robert W.: "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17/3 (1974), s. 329-44.
- Öksüz, Mustafa: *Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'î't-Tevârih Adlı Eserinin (180b-345a) Tablil ve Tenkidi Metni*, [16. yüzyıldan 1730'a kadar gelen kısım] (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2009.
- Parry, V. J., J. S. Bromlem, Halil İnalçık, Akdes Nimet Kurat: *A History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History*, ed. M. A. Cook, Cambridge: Cambridge University Press 1976.
- Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi: *Târih-i Râşid ve Zeyli*, III (1134-1141/1722-1729), haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul: Klasik Yayınları 2013.
- Sajdi, Dana: "Decline, its Discontents and Ottoman Cultural History: By Way of Introduction", *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, ed. Dana Sajdi, Londra: I.B. Tauris 2007, s. 1-40.
- Salzmann, Ariel: *Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Régime'i*, çev. Ayşe Özdemir, İstanbul: İletişim Yayınları 2011.
-: "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)", *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, ed. Donald Quataert, Albany: SUNY 2000, s. 83-106.
- Şem'dâni-zâde: *Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi: Mür'î't-tevarih*, I, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1976.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi: *Behçetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya, Betül Algin, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Shaw, Stanford: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge: Cambridge University Press 1976.
- Shay, Mary Lucille: *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu: Lale Devri ve Sonrası (1720-1734)*, çev. Münir Akın, İstanbul: Ark Yayınları 2009.
- Uçman, Abdullah: "Encümen-i Daniş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI (İstanbul, 1995), s. 176-78.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, IV/1-2, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1995.
- Yılmaz, Hakan: "İşyanın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İşyanı", *Osmanlı İstanbulu IV*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi 2016, s. 411-52.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi: *Fransa Sefâretnâmesi*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Dergâh Yayınları 2017.